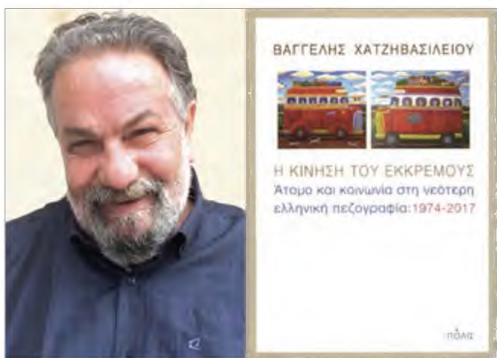

Αφηγήσεις της Μεταπολίτευσης / Αφηγήσ

Χατζηβασιλείου, Κοτζιά, Κούρτοβικ: η ιστορία του παρόντος μέσα από την πεζογραφία

Τομές και μεταβάσεις

Τα τελευταία χρόνια, ολοένα και περισσότερα, πυκνώνουν τα συνέδρια, οι μελέτες και η επιστημονική βιβλιογραφία γύρω από τη Μεταπολίτευση. Θα έλεγε, μάλιστα, κανείς ότι όσο πλησιάζουμε στα πενήντα χρόνια από την επέτειο της ιστορικής τομής (1974), ο απολογισμός και η αποτίμηση αυτής της περιόδου αποκτά πιο συστηματικό και διεπιστημονικό χαρακτήρα, καθώς δίπλα στην πολιτική ιστορία προστίθενται ερευνητικά δεδομένα και ζητούμενα της πολιτισμικής ιστορίας, της ιστορίας της λογοτεχνίας και της κριτικής. Αν κάτι ανήκει, πάντως, στα κεκτημένα της σχετικής βιβλιογραφίας, είναι πως η έννοια της τομής συνοδεύεται παράλληλα και από την έννοια της μετάβασης, ή, μάλλον, των πολλαπλών μεταβάσεων, οι οποίες σφράγισαν τα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Η αποκατάσταση της δημοκρατίας, η θετική πρόσληψη της Δύσης (κυρίως της Ευρώπης) και η εδραίωση μιας πιο ελευθεριακής κουλτούρας στη νεολαία (αλλά όχι μόνο) είναι σίγουρα μερικές από τις πιο κεντρικές αλλαγές που αποτυπώθηκαν στον χώρο των ιδεολογιών, των νοοτροπιών και των συμπεριφορών.

Η τομή, ωστόσο, του 1974 φαίνεται να επηρεάζει και το λογοτεχνικό φαινόμενο, και ειδικότερα την πεζογραφία, καθώς στις σελίδες των μυθιστορημάτων και των διηγημάτων αναδύεται μια νέα ανθρωπολογική σχέση ανάμεσα στα άτομα και την κοινωνία. Η μεταπολιτευτική πεζογραφία, δηλαδή, αναπαριστά έναν καινούργιο τύπο υποκειμενικότητας, ο οποίος συνομιλεί, διαπραγματεύεται, συγχροείται και συχνά συντρίβεται από το συλλογικό βίωμα, καθιστώντας έτσι το άτομο όχι μια μοναδική περίπτωση, αλλά ένα παραδειγματικό «σύμπλεγμα» ιστορικών αλλαγών (όπως θα έλεγε ο Raymond Williams), που διαπερνούν τη σφαίρα της πολιτικής, της ηθικής, της σεξουαλικότητας, της εργασίας κλπ. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι και οι τρεις πολύ σημαντικοί κριτικοί που εξετάζουμε, ο Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, η Ελισάβετ Κοτζιά και ο Δημοσθένης Κούρτοβικ (με τη σειρά έκδοσης των έργων τους), εκκινούν από αυτή την αφετηρία προκειμένου να οργανώσουν, να ταξινομήσουν, να σχολιάσουν, αλλά και να αστοχαστούν το υλικό τους.

Τα δοκίμια στα οποία αναφέρομαι, εγγράφονται σε μια κοινή εκδοτική συγκυρία (2018–2021), που μαρτυρά ίσως και την πύκνωση του ενδιαφέροντος για τη Μεταπολίτευση. Πρόκειται για το βιβλίο του Βαγγέλη Χατζηβασιλείου, *Η κίνηση του εκκρημογύ. Άτομο και κοινωνία στην ελληνική πεζογραφία*, Πόλις, Αθήνα, 2018, το βιβλίο της Ελισάβετ Κοτζιά, *Ελληνική Πεζογραφία 1974–2010: Το Μέτρο και τα Σταθμά*, Πόλις, Αθήνα, 2020 και το βιβλίο του Δημοσθένη Κούρτοβικ, *Η ελιά και η φλαμουριά*, Ελλάδα και κόσμος, Άτομο και Ιστορία στην ελληνική πεζογραφία, 1974–2020, Πατάκη, Αθήνα, 2021. Οι συγγραφικές ιδιότητες είναι γνωστές. Και οι τρεις συγγραφείς είναι δοκιμασμένοι και έγκυροι κριτικοί της λογοτεχνίας, με πολυετή και «μάχημη» παρουσία στον δημοσιογραφικό χώρο,

αλλά και με ευρύτερες παρεμβάσεις και αντιπαραθέσεις στα ζητήματα της δημόσιας σφαίρας. Έχοντας παρακολουθήσει το λογοτεχνικό έργο της παλαιότερης μεταπολεμικής γενιάς και το έργο των συγγραφέων που παρουσιάστηκαν στα γράμματα μέσα στη Μεταπολίτευση, οι συγκεκριμένοι κριτικοί έχουν το πλεονέκτημα να μπορούν να τοποθετήσουν τα λογοτεχνικά κείμενα στη «μακρά διάρκεια» και ταυτόχρονα να μπορούν να πάρουν και απόσταση από αυτά –ή, ακόμη και από τις αρχικές κρίσεις τους για αυτά– ακριβώς επειδή και η δική τους κριτική σκέψη έχει μεταβληθεί μέσα στο πέρασμα του χρόνου.

Το φαινόμενο που είχε εντοπίσει σωστά ο Κ. Θ. Δημαράς, όταν υποστήριζε πως οι ίδιες οι χρονικότητες του κριτικού έργου είναι αυτές που καθορίζουν τη διαλογική σχέση της κριτικής με την εποχή της: «Ο κριτικός έχει ένα έργο διπτό», έλεγε ο Δημαράς. Είναι αναγνώστης, δέκτης, δηλαδή, του λογοτεχνικού έργου, αλλά και δέκτης του μηνύματος του αναγνωστικού κοινού· ενός κοινού που μετατοπίζει διαρκώς τον «ορίζοντα προσδοκίας» του για να υποδεχτεί νέα αισθητικά ρεύματα, είδη και αφηγηματικούς τρόπους. Αυτή η διπλή τοποθέτηση του κριτικού, η ενεργή ένταξή του, δηλαδή, μέσα σε μεταβαλλόμενες ερμηνευτικές κοινότητες στο πέρασμα του χρόνου, κάνει το έργο της κριτικής εξαιρετικά δύσκολο και συνάμα γοητευτικό· πόσο μάλλον, όταν φτάνει η ώρα της αποτίμησης. Η ώρα, δηλαδή, που ο κριτικός καλείται να οργανώσει το υλικό του μέσα από ερμηνευτικά σχήματα. Με άλλα λόγια, για να θυμηθούμε και πάλι τον Κ. Θ. Δημαρά, επειδή δεν μπορεί να υπάρξει η λογοτεχνική κριτική χωρίς την ιστορία, ο κριτικός είναι, ή μάλλον γίνεται, ένας ιδιαίτερη ιστορικός του παρόντος, το οποίο διαμορφώνεται μέσα από τη λογοτεχνία, ενώ ταυτόχρονα διαμορφώνει τη λογοτεχνία.

Στο σημείο αυτό θα αναφερθώ σε ορισμένα χαρακτηριστικά της κριτικής ερμηνείας που προτείνουν οι τρεις συγγραφείς, χωρίς να θέλω να κρίνω αξιολογικά τις απόψεις τους, αλλά επιχειρώντας να τις συσχετίσω, στη βάση ενός ερωτήματος που ενδιαφέρει κυρίως τον ιστορικό της νεοελληνικής λογοτεχνίας και τον ιστορικό των ιδεών: τι σημαίνουν, άραγε, τα συγκεκριμένα βιβλία για την ιστορία της Μεταπολίτευσης και τη μελέτη της στο πλαίσιο των σύγχρονων Νεοελληνικών Σπουδών;

Ερμηνευτικά σχήματα

Αν ήθελε κάποιος να περιγράψει συνοπτικά, και γι' αυτό μάλλον σχηματικά, την ταυτότητα των τριών βιβλίων, θα έλεγε πως το βιβλίο του Βαγγέλη Χατζηβασιλείου διαθέτει το επιβλητικό ανάπτυγμα μιας ιστοριο-γραμματολογικής σύνθεσης, το βιβλίο της Ελισάβετ Κοτζιά συνδυάζει με σπάνια ευαισθησία τις αισθητικές φόρμες της πεζογραφίας σε αντιστοίχιση με τις όψεις των κοινωνικών αλλαγών της Μεταπολίτευσης, ενώ το βιβλίο του Δημοσθένη Κούρτοβικ εντάσσει με οξυδερκή τρόπο τον πεζογραφικό λόγο στα ρεύματα ιδεών και πολιτισμικών διεργασιών, από την Ελλάδα της Μεταπολίτευσης έως την Ελλάδα της «παγκοσμιοποίησης».

Για τον Χατζηβασιλείου, οργανωτικό κέντρο της ιστοριογραφικής αφήγησης του είναι η εξελικτική διαδρομή του μυθολογικού σύμπαντος και οι αφηγηματικές τεχνικές των συγγραφέων, για την Κοτζιά είναι η έμφαση στα είδη (ιστορική μυθολογία, παραδοσιακή μυθολογία, φανταστική μυθολογία, αστυνομικό μυθιστόρημα) ως πολιτισμικές συμβάσεις και αφηγηματικές καινοτομίες της εποχής, ενώ για τον Κούρτοβικ είναι το μοντέλο του ήρωα (εξαρτημένη υποκειμενικότητα, μονοφωνική/πολυφωνική υποκειμενικότητα, αυτοβιογραφική υποκειμενικότητα) ως αναπαριστάμενος κοινωνικός τύπος που παραπέμπει σε συγκεκριμένες βιωματικές εμπειρίες. Και στα τρία βιβλία ξεχωρίζει το σχήμα της «μακράς Μεταπολίτευσης», με ευδιάκριτη, ωστόσο, την εσωτερική πολιτική τομή της πτώσης του Τσίχου, αλλά και τις αλληλέγγυες κρίσεις της νέας περιόδου, ιδιαίτερα από τις αρχές του 21ου αιώνα.

Αν προσπαθήσει κανείς να διακρίνει τους «μέσους όρους» που προκύπτουν από τις τρεις διαφορετικές, αλλά συμπληρωματικές αναλύσεις,

άρθρο

Η μεταπολιτευτική πεζογραφία αναπαριστά έναν καινούργιο τύπο υποκειμενικότητας, ο οποίος συνομιλεί και συχνά συντρίβεται από το συλλογικό βίωμα, καθιστώντας έτσι το άτομο όχι μια μοναδική περίπτωση, αλλά ένα παραδειγματικό «σύμπλεγμα» ιστορικών αλλαγών.

εις για τη Μεταπολίτευση

θα έλεγε πως η νεοελληνική μεταπολιτευτική πεζογραφία μοιάζει να καταγράφει έγκαιρα τις στοιχειωμένες πλέον μνήμες του εμφυλίου, τις τραυματικές κληρονομίες της επταετίας, τα φαινόμενα πολιτικής βίας, τη μετανάστευση, τη νευρωτική και σχεδόν αδιέξοδη ερωτική επιθυμία, τις μεταλλάξεις των εμφυλίων ταυτότητων, τις νέες εκδοχές περιθωριοποίησης και αμφισβήτησης, τις διακωμώσεις της περιφρονημένης μεσοτάξης, τις μιγαδικές υπερβάσεις των παγιωμένων διπολικών κατηγοριοποιήσεων (Δύση/Ανατολή, Βαλκάνια/Μεσόγειος κλπ.).

Άλλη μια κοινή διανοητική γραμμή που εντοπίζει κανείς στα τρία βιβλία, είναι η εξάντληση του παραδοσιακού ιστορικού μυθιστορήματος, το οποίο σταδιακά παραχωρεί τη θέση του στην ιστορική μεταμυθοπλασία, ενώ η ειρωνική έμφαση στο γλωσσικό παίγνιο, στην αρχαϊκή τεκμηρίωση και στη μείξη των αφηγηματικών ειδών υπογραμμίζεται ως η πιο σημαντική ανανέωση της πεζογραφίας. Τα βιβλία διαθέτουν και τους δικούς τους συμβολικούς νοηματικούς κόμβους. Στην Χατζήβασιλείου εντοπίζουμε τον μετεωρισμό του «εκκρεμούς», στην Κοτζιά το «μέτρο και σταθιά» ως ταλαντευόμενη ζυγαριά ανάμεσα στις λογοτεχνικές αξιώσεις και την κοινωνική πραγματικότητα, στον Κούρτοβικ την «ελιά και τη φλαμουριά» ως βιο-ποικιλότητα μιας γραφής που ενσωματώνει την εντοπιότητα και τον κοσμοπολιτισμό.

Οι προτιμήσεις των τριών κριτικών σε κείμενα και συγγραφείς, οι παρουσίες και απουσίες, οι υποχρεωτικές ταξινομήσεις και συνομαδιώσεις επιμέρους αφηγηματικών χαρακτηριστικών δεν αναρούν τον πυρήνα του προβληματισμού τους. Θα προσπαθήσω να τον περιγράψω, ελπίζοντας πως δεν αδικώ τις αποχρώσεις και διαφορές των συγγραφέων: η μεταπολιτευτική πεζογραφία λειτουργήσει τόσο ως ρεαλιστική αναπαράσταση, όσο και ως ειρωνική αλληγορία για πολλά και κρίσιμα θέματα του παρόντος, συμμετείχε αποφασιστικά στην παραγωγή (αλλά και την κατανάλωση) της σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας και υπερέβη, συνειδητά ή ασυνειδητά, την παλαιότερη διάκριση λίγο/λαϊκό, υψηλό/χαμηλό, ανανηρωζόντας και συχνά προσχωρώντας στις προκλήσεις της «δημοφιλούς κουλτούρας». Ειδικά για το τελευταίο σημείο, θα μας χρειαζόνταν ασφαλέστεροι ποσοτικοί και ποιοτικοί δείκτες για να μας οδηγήσουν στη μελέτη των αναγνωστικών συμπεριφορών, στις εκδοτικές επιτυχίες των ευπώλητων βιβλίων, στις διασκευές της πεζογραφίας στην τηλεόραση (και αντιστρόφως) στοιχεία, δηλαδή, που μάλλον θα υποδεικνύουν πως οι νέες τεχνολογίες της επικοινωνίας επηρέασαν σημαντικά την πεζογραφία όχι μόνο ως προς τις ειδολογικές επιλογές (π.χ. νουάρ, αθηναϊκό, νοσταλγικό και «ροζ» μυθιστόρημα), αλλά και ως προς μια συγκαλυμμένη επαναφορά της παραλογοτεχνίας.

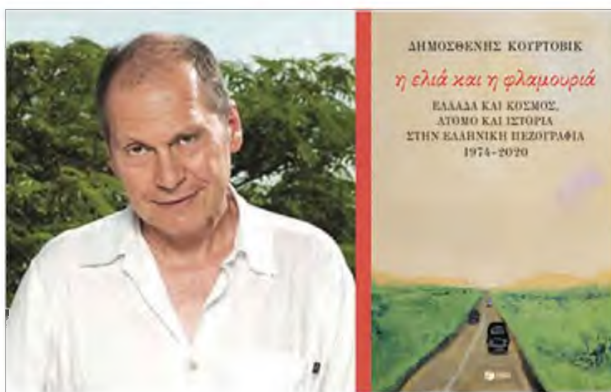
Ωστόσο, στα βιβλία των τριών συγγραφέων μπορούμε με ασφάλεια να εντοπίσουμε τις μεγάλες ροπές και τάσεις της πεζογραφίας, όπως, για παράδειγμα, τη διαγενεακή διαφορά στην αφηγηματική αναπαράσταση της σχέσης του ατόμου με την κοινωνία. Αν, δηλαδή, για την πρώτη μεταπολιτευτική γενιά, αυτό που βαρύνει είναι η ίδια η εξωτερική πραγματικότητα ως στοιχείο εμπλοκής της ιδιωτικής με τη δημόσια σφαίρα, για τη δεύτερη μεταπολιτευτική γενιά, το ατομικό βίωμα γίνεται πολύ πιο καθοριστικό και αποκλειστικό για τις πολλαπλές (πραγματικές ή φανταστικές) συνθήκες μέσα στις οποίες ζουν οι ήρωες. Αυτή η αίσθηση του κατακερματισμού και της απασπασματικότητας καθορίζει εντέλει και τη λογοτεχνική λειτουργία της μυθοπλαστικής πεζογραφίας, ανάγοντας την σε ένα άλλοτε πειραματικό και άλλοτε καθησυχαστικό κάπτρο της σύγχρονης ιστορικής πραγματικότητας.

Είτε πάρουμε ως πληροφοριακή δομή τη βιβλιακή μονάδα (Χατζήβασιλείου), είτε τις αισθητικές μορφές (Κοτζιά), είτε τον κόσμο των ιδεών (Κούρτοβικ), καταλαβαίνουμε πως η μεταπολιτευτική πεζογραφία σημειώνει μια βαθιά διαφοροποίηση σε σχέση με τη μεταπολεμική πεζογραφία: η εξατομίκευση του κοινωνικού αποδραματοποιεί το προηγούμενο «βάρος της ιστορίας», διευρύνοντας, παράλληλα, τα όρια του γεωγραφικού και πολιτισμικού χώρου της νεοελληνικής ταυτότητας. Αυτό είναι, ίσως και το πιο ενδιαφέρον στοιχείο των τριών βιβλίων, που μπορεί να οδηγήσει σε νέα ερευνητικά ερωτήματα.

Η πεζογραφία ως πολιτισμική μνήμη της Μεταπολίτευσης

Επιστρέφοντας στην ιστορία της Μεταπολίτευσης ως ένα νέο πεδίο διεπιστημονικής μελέτης, και με αφορμή αυτά τα τρία βιβλία, μπορούμε να θέσουμε τώρα εμπλουτισμένο το αρχικό ερώτημα: μπορεί η πεζογραφία να αποτελέσει μια μορφή «πολιτισμικής μνήμης» της Μεταπολίτευσης;

Όπως έχει υποστηρίξει ο Jan Assmann, που εισήγαγε τον όρο, η πολιτισμική μνήμη δεν αφορά την υποσυνείδητη ανάμνηση ορισμένων πρόσφατων γεγονότων, αλλά αποτελείται από αφηγήσεις που μεταβιβάζονται κυρίως γραπτά στα μέλη μιας κοινότητας, προκειμένου η αναπαράσταση των κοινών αναμνήσεων να συμβάλλει εξακολουθητικά στη διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας, στην εικόνα για το παρελθόν μιας κοινωνίας, στη σχέση της με το σύγχρονο κόσμο. Αν θεωρήσουμε πως η πεζογραφία είναι ένα συμβολικό σύστημα εγγράμματης μετάδοσης της πολιτισμικής μνήμης, τότε νομίζω πως τα βιβλία αυτά μέσω της καταγραφής και της ερμηνείας του αφηγηματικού υλικού της Μεταπολίτευσης, μας βοηθούν να σκεφτούμε τις δυναμικές αυτής της μνήμης: τη σχέση του παρελθόντος με το παρόν, τα γεγονότα που σφράγισαν τη συλλογική ιστορία, τις δημόσιες τελετουργίες με τις οποίες επικαιροποιείται η νεοελληνική ταυτότητα, την ένταση ανάμεσα στο ιδιωτικό και το

δημόσιο βίωμα, τη διακειμενικότητα ως μορφή μνήμης άλλων κειμένων, τη λογοτεχνική αφήγηση ως εγρήθη συνοχής και κοινής ταυτότητας ή ως ατομικό καταφύγιο μιας περίκλειστης αυτοβιογραφίας.

Με άλλα λόγια, η ίδια η πεζογραφία παρατηρεί τη Μεταπολίτευση, «θυμάται» τη Μεταπολίτευση και γίνεται και η ίδια αντικείμενο δικής μας ενθύμησης της Μεταπολίτευσης. Αυτή η τριπλή διαδικασία μετατρέπει τη μεταπολιτευτική πεζογραφία σε ένα πολύ ενδιαφέρον πεδίο για τις Νεοελληνικές Σπουδές, αλλά και σε ένα νέο «χάρτη» για την ιστορία της Μεταπολίτευσης. Η κριτική, και μάλιστα η συγχρονική, ιδίως εκείνη που έχει επίγνωση της ιστορικότητας των φαινομένων που μελετά, μπορεί να συνεισφέρει στη διάνοιξη νέων επιστημονικών αντικειμένων, ιδίως στον τομέα των επιβιώσεων, των αναβιώσεων και των μεταβιώσεων της πολιτισμικής μνήμης.

Νομίζω πως με τα τρία αυτά βιβλία, οι κατορθωμένες γνώσεις που αποκότουμε για τη μεταπολιτευτική πεζογραφία, μπορούν να οδηγήσουν στην εξέταση της αφήγησης ως βάσης για τη συγκρότηση μιας «βιοματικής ταυτότητας», που μπορεί να διασταυρωθεί με τα αντίστοιχα πορίσματα της ιστορίας, της πολιτικής επιστήμης, της κοινωνιολογίας, της ανθρωπολογίας κλπ. Μέσα από την πεζογραφία μπορούμε, δηλαδή, να παρακολουθήσουμε κεντρικά κοινωνικά φαινόμενα της Μεταπολίτευσης, όπως η αρχική καταναλωτική ευφορία, ο ταξιδιωτικός περιηγητισμός, η αλλαγή του τοπίου των πόλεων, αλλά και η αποβιομηχάνιση, η ανεργία, η κρίση της οικονομίας και της πολιτικής. Χωρίς να υπάρχει, βέβαια, μια σχέση άμεσης αντανάκλασης ανάμεσα στη λογοτεχνία και την κοινωνία, τα κείμενα δεν παύουν να μιλούν για τον κοινωνικό κόσμο τον οποίο καλούνται να αναπαραστήσουν μέσα από τους ποικίλους τρόπους της μυθοπλαστικής φαντασίας.

Τα τρία βιβλία προσφέρουν επαρκείς και χρήσιμες «χάρτες» της Μεταπολίτευσης για αυτόν/αυτήν που θέλει να την επισκεφτεί, να τη γνωρίσει ή και να περιπλανηθεί άσκοπα στους πολλαπλούς και διαδαιδαλμένους δρόμους της, κατανοώντας πως η πληθώρα των αφηγηματικών στρατηγικών που επέλεξαν οι λογοτέχνες, δεν ήταν μόνο ένα προσωπικό στοιχείο ύφους, αλλά και σχετίζονταν και με τη συλλογική περιπέτεια της Μεταπολίτευσης. Για πρώτη φορά, πάντως, έχουμε στα χέρια μας μια πλούσια σοδειά της νεοελληνικής κριτικής, που μας επιτρέπει να σκεφτούμε ότι η Μεταπολίτευση δεν εγγράφεται στη μηδενιστική και παραπλανητική τελεολογία της οικονομικής χρεοκοπίας, αλλά ίσως είναι μία από τις πιο παραγωγικές και δημιουργικές περιόδους της νεοελληνικής λογοτεχνίας του 20ού και 21ου αιώνα.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ο Γ. Παπαθεοδώρου είναι αναπληρωτής καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Πατρών.

Άλλη μια κοινή διανοητική γραμμή που εντοπίζει κανείς στα τρία βιβλία, είναι η εξάντληση του παραδοσιακού ιστορικού μυθιστορήματος, το οποίο σταδιακά παραχωρεί τη θέση του στην ιστορική μεταμυθοπλασία.

άρθρο